

Iris Haenen, *Force & Marriage. The criminalisation of forced marriage in Dutch, English and international criminal law*

*Diss. Tilburg, promotor
prof. mr. T. Kooijmans,
Cambridge/Antwerpen:
Intersentia 2014, 403 p.,
ISBN 9781780682525.*

1. Huwelijksdwang is nationaal en internationaal al geruime tijd onderwerp van debat.¹ De laatste jaren wordt de wenselijkheid van strafbaarstelling van huwelijksdwang benadrukt. De vraag of huwelijksdwang strafbaar moet worden gesteld in Nederland en in het internationale strafrecht en zo ja, hoe, vormt de centrale onderzoeksvraag in het proefschrift van Iris Haenen waarop zij aan Tilburg University promoveerde. Uit deze vraagstelling zijn drie deelvragen afgeleid (p. 1-2):

1. 'What does the phenomenon of forced marriage entail?'
2. 'What is the doctrinal basis for criminalisation under Dutch criminal law and international law and what are the differences and similarities between these two levels?'
3. 'What is the current legal framework for dealing with forced marriages under Dutch criminal (and civil law) and international criminal law and what are the differences and similarities between these two levels?'

Vervolgens wordt de centrale vraag aangescherpt. Duidelijk wordt waarom in het onderzoek ook het Engelse recht ten aanzien van huwelijksdwang is onderzocht (dat valt namelijk niet uit de vraagstelling en de drie deelvragen af te leiden) en

waarom wordt stilgestaan bij de civielrechtelijke dimensie van de aanpak van huwelijksdwang (waarnaar summier in deelvraag 3 wordt verwezen). Zo bevat het proefschrift externe en interne rechtsvergelijking. En dan kiest de auteur ook nog voor een vergelijking met het internationale strafrecht. Het onderwerp wordt al met al van verschillende kanten bekeken. Voor wie belangstelling heeft voor of betrokken is bij de aanpak van huwelijksdwang biedt dit proefschrift om die reden een schat aan informatie.

2. In hoofdstuk 1 worden verschillende begrippen omschreven en (juridisch) geduid. Het gaat om huwelijk, dwang en huwelijksdwang. De definitie van huwelijk ontwikkelt de auteur aan de hand van een analyse van antropologische en juridische literatuur. Onder huwelijk verstaat zij: 'Any union between two or more people which, in a specific society is legally, culturally and/or religiously sanctioned, which is binding, and which, within the particular context of that society, establishes certain rights and obligations between these people and is seen as marital or marital-like' (p. 18). In het internationale recht wordt als mensenrecht erkend dat een huwelijk door 'full and free consent' van de beide huwelijkspartners wordt geslo-

ten (o.a. p. 22). Het verdrag inzake preventie en bestrijding van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld roept verdragsstaten op huwelijksdwang strafbaar te stellen (art. 37) (p. 26). Daarmee is het antwoord op de vraag of dit fenomeen in Nederland (dat het verdrag heeft ondertekend) strafbaar moet worden gesteld gegeven, zij het wat terloops. Dit roept de vraag op hoe relevant de vraag is of Nederland huwelijksdwang strafbaar moet stellen. Zoals we zullen zien, is voor Nederland de vraag of huwelijksdwang strafbaar moet worden gesteld, inderdaad al op p. 26 van het proefschrift (ongeproblematiseerd) beantwoord en is de rest van het proefschrift kennelijk gericht op de beantwoording van de tweede vraag: *hoe* moet huwelijksdwang strafbaar worden gesteld. Dit wordt echter niet met zoveel woorden gezegd. Dat is mijns inziens wat verwarrend, zeker omdat tot ver in het proefschrift (eigenlijk tot de aanvang van het laatste hoofdstuk) de indruk blijft bestaan dat de vraag of huwelijksdwang strafbaar moet worden gesteld nog moet worden beantwoord.

Haenen gaat ook in op het begrip 'dwang'. Dwang kan op veel verschillende manieren plaatsvinden en hoeft niet noodzakelijkerwijs gepaard te gaan met fysieke kracht (p. 28). De gekozen omschrijving van

dwang sluit aan bij relevante Nederlandse literatuur en helpt het onderwerp ten dele, omdat die omschrijving vrij ruim is. Dat maakt het mogelijk allerlei vormen van dwang onder het bereik van het strafrecht te laten vallen, waaronder, zoals zal blijken, huwelijksdwang. Een gedwongen huwelijk wordt omschreven als: ‘a marriage (i.e. a marital or marital-like association), which at least one of the partners entered into against their will as a result of some form of coercion exerted by another party’ (p. 32). Huwelijksdwang wordt door Haenen op een continuüm geplaatst met aan het andere uiteinde huwelijken die zijn gesloten op basis van vrije keuze (p. 44). Daarmee wordt gepretendeerd een afbakening te kunnen maken tussen wat wel en geen huwelijksdwang is, iets wat door de ruime omschrijving van dwang niet zonder meer eenvoudig is. Haenen maakt in ieder geval onderscheid tussen gedwongen en gearrangeerde huwelijken, iets waarover in de literatuur wel discussie bestaat. Laatstgenoemde huwelijken kunnen met dwang gepaard gaan, maar dat hoeft niet. Gearrangeerde huwelijken hoeven, wanneer geen sprake is van enige vorm van dwang, niet te worden aangemerkt als gedwongen huwelijken en kunnen dus buiten het bereik van het strafrecht vallen. Het is van belang dat Haenen gearrangeerde huwelijken niet zonder meer als een vorm van huwelijksdwang ziet.

3. In hoofdstuk 2 worden praktijk en problemen van huwelijksdwang in Nederland en Engeland besproken. De auteur schetst een beeld van een fenomeen dat geregeld voorkomt in verschillende etnische groepen en waarmee allerhande problemen voorafgaand en na de huwelijksluiting gepaard gaan. Die problemen kunnen vaak als strafbaar feit wordt gekwalificeerd (mensenhandel, vrijheidsberoving, dwang, bedreiging en dergelijke) waarbij een groep mensen (in)direct betrokken is.

In hoofdstuk 3 worden de praktijk en problemen van huwelijksdwang besproken in landen waar sprake was/is van oorlog of een conflict-situatie. De auteur legt de nadruk op Sierra Leone en Cambodja. De keuze voor een uitgebreidere beschrij-

ving van de praktijk en problemen van huwelijksdwang in deze landen wordt verklaard door de aanwezigheid van veel ((niet) wetenschappelijke maar betrouwbare) bronnen, rechterlijke uitspraken over huwelijksdwang van het Special Court for Sierra Leone en de verschillen tussen huwelijksdwang in Sierra Leone en Cambodja. De beschrijving van huwelijksdwang in beide landen is uittend, overzichtelijk, genuanceerd en interessant.

Nadat in paragraaf 6 van hoofdstuk 3 de overeenkomsten en verschillen tussen huwelijksdwang in de verschillende onderzochte landen zijn geanalyseerd, dient paragraaf 7 als algemene vergelijking en analyse van het fenomeen huwelijksdwang in Nederland en Engeland en in oorlog of conflictsituaties. Daaruit blijkt dat ten aanzien van ouderschap en de mate waarin en de wijze waarop huwelijksdwang plaatsvindt verschillen bestaan tussen huwelijksdwang in enerzijds Engeland en Nederland en anderzijds in oorlog of conflictsituaties, waarbinnen ook verschillen bestaan, maar ook de nodige overeenkomsten. Hoewel dit niet expliciet wordt aangegeven, lijkt mij dat deze beschrijving vooral nodig is ter beantwoording van de vraag *hoe* huwelijksdwang strafbaar moet worden gesteld. De auteur wekt door de uitgebreide analyse van de praktijk van huwelijksdwang (bijna zeventig pagina's) de indruk dat deze vraag aan de orde zal komen in haar proefschrift. Dat is begrijpelijk voor wat betreft Nederland, maar komt mij wat prematuur voor met betrekking tot het internationale strafrecht. De vraag *of* huwelijksdwang in het internationale strafrecht moet worden strafbaar gesteld, is immers nog niet expliciet beantwoord. Op basis van hoofdstuk 2 weten we slechts dat het een mensenrecht is een huwelijk te sluiten op basis van ‘free and full consent’.

4. Deel II bestaat uit drie hoofdstukken en bevat een analyse van criteria voor strafbaarstelling op nationaal (hoofdstuk 4) en internationaal niveau (hoofdstuk 5), alsmede een vergelijking tussen beide (hoofdstuk 6). Zoals Haenen in haar Algemene introductie heeft aangekondigd, kunnen criteria voor strafbaarstelling op nationaal en internationaal niveau

niet op dezelfde wijze worden beschreven en geanalyseerd. Ze spreekt in dickensiaanse termen van een ‘Tale of Two Theories’. Opvallend is dat Haenen een ander theoretisch vertrekpunt lijkt te kiezen bij het onderzoek naar strafbaarstelling op nationaal en op internationaal niveau. Ten aanzien van de strafbaarstelling van huwelijksdwang in Nederland geldt als vertrekpunt of zij ‘opportune’ is (p. 2), terwijl voor het internationale strafrecht de ‘gravity of this practice’ als vertrekpunt wordt genoemd (p. 4): utilisme respectievelijk retributivisme dus. Dit al dan niet bewust gekozen verschil wordt niet toegelicht. Een en ander heeft volgens mij gevolgen voor de argumenten op basis waarvan gedragingen zouden moeten worden strafbaar gesteld. Tevens is vergelijking tussen het nationale en internationale strafrecht minder eenvoudig. Hoofdstuk 4 geeft een analyse van (recente) Nederlandse en Engelse literatuur over criteria voor strafbaarstelling. Niet duidelijk is waarom criteria voor strafbaarstelling van belang zijn voor de vraag *hoe* gedragingen strafbaar moeten worden gesteld. Criteria voor strafbaarstelling richten zich op de vraag *of* gedragingen strafbaar moeten worden gesteld. Pas veel later in het proefschrift (p. 310) geeft Haenen een rechtvaardiging voor de uitgebreide analyse van de criteria voor strafbaarstelling. Ze had er mijns inziens goed aan gedaan die rechtvaardiging al in hoofdstuk 4 te geven. De lezer weet immers in deze fase van het proefschrift al dat huwelijksdwang in Nederland strafbaar moet worden gesteld.

Over hoofdstuk 4 wil ik nog enkele opmerkingen maken. Haenen relateert op verschillende plaatsen het belang van criteria voor strafbaarstelling. Zij erkent, terecht, dat de beslissing om bepaald gedrag strafbaar te stellen in belangrijke mate is gebaseerd op beleidskeuzes en politieke overwegingen (p. 119). Tevens onderschrijft ze een ‘more pragmatic, casuistic approach, which comes down to balancing the arguments in favour of and against criminalisation in each case’ (p. 127). Het betoog van Haenen komt neer op een verening van argumenten, deels retributief, deels utilistisch van aard, waarbij het erop lijkt dat noch retributie

noch utilisme een preferente positie inneemt, iets waarover in de literatuur wel wordt getwist.² Het door Haenen gekozen vertrekpunt van ‘opportunititeit’, dat mij vooral utilistisch in de oren klinkt, wordt dus gerelativeerd. Ik betwijfel of Haenen de pragmatische en casuïstische aanpak werkelijk omarmt. Allereerst onderschrijft zij een zogeheten minimalistische aanpak van strafbaarstelling, voortvloeiend uit de *ultimum remedium*-gedachte, iets dat volgens mij meer is dan een pragmatische keuze, zeker in deze tijd. Daarnaast geeft zij aan dat criteria voor strafbaarstelling ‘can also be used to safeguard the consistency in the taxonomy and systematic scheme of criminal legislation’ (p. 136). Hoewel ik dit volledig onderschrijf, vraag ik mij af of dit wel een pragmatische en casuïstische aanpak kan worden genoemd, al hangt dat natuurlijk af van de betekenis van de termen pragmatisch en casuïstisch. Mijn twijfel blijft echter na lezing van de door Haenen beschreven criteria voor strafbaarstelling. Ze clustert die criteria in drieën: primair, secundair en tertiair. De primaire criteria zijn ‘harm’ en ‘wrong’. Volgens Haenen moeten deze criteria zijn vervuld wil van strafbaarstelling sprake kunnen zijn (p. 135). Ik zou dit niet zonder meer pragmatisch willen noemen, ook al richt Haenen zich alleen op *mala in se* (p. 121). Secundaire criteria zijn proportionaliteit, subsidiariteit en effectiviteit. Subsidiariteit wordt onderverdeeld in externe en interne subsidiariteit. Externe subsidiariteit ziet op de vraag of overtreding van een bepaalde norm strafrechtelijk moet worden gehandhaafd, interne subsidiariteit op de vraag of gedrag apart strafbaar moet worden gesteld of kan worden gehandhaafd met behulp van bestaande strafbaarstellingen. Subsidiariteit en effectiviteit worden vrij utilistisch ingevuld terwijl proportionaliteit zowel retributief als utilistisch wordt ingevuld. Aldus wordt bekeken wat de verhouding is tussen feit en straf en tussen strafbaarstelling en nut voor de samenleving. Opvallend is dat proportionaliteit moet (‘ought’) worden meegewogen (p. 128). Ligt dat vanuit een pragmatische en casuïstische benadering voor de hand? Hoofdstuk 5 bestaat uit twee delen: een zoektocht naar criteria voor

strafbaarstelling in het internationale strafrecht en, op basis daarvan, het formuleren van een routekaart *hoe* gedrag als misdrijven tegen de menselijkheid, oorlogsmisdrijven en genocide strafbaar gesteld moet worden. Vanwege de onderlinge verschillen ontwikkelt Haenen niet één maar drie routekaarten, voor elk type internationaal misdrijf één. De zoektocht naar criteria voor strafbaarstelling wordt bemoeilijkt door het ad hoc karakter van het internationale strafrecht. Er bestaat volgens Haenen ‘no coherent, generally agreed-upon set of principles that may be used to justify criminalisation: international crimes are in part based on “intuitive moralistic” and legal-political considerations’ (p. 140). Denkbaar is dat dit aansluit bij de pragmatisch-casuïstische benadering waarvoor Haenen geporteerd is. Anderzijds lees ik paragraaf 2.2 als een poging om te komen tot een zo eenduidig mogelijk kader op basis waarvan kan worden bepaald of in het internationale strafrecht tot strafbaarstelling moet worden besloten of niet. Van een pragmatische benadering lijkt mij geen sprake. De zoektocht naar een ‘doctrinal basis’ voor strafbaarstelling gaat zelfs zover dat de drie besproken theorieën (van Bassiouni, Cassese en May) bij elkaar worden genomen en de onderlinge verschillen (in het bijzonder het in deze theorieën gekozen perspectief) worden gemarginaliseerd. In het vervolg van hoofdstuk 5 wordt echter op heldere wijze uiteengezet waarom een kader slechts op het niveau van de verschillende (in het Verdrag van Rome erkende) internationale misdrijven kan worden geformuleerd. We bevinden ons nu op het niveau *hoe* huwelijksdwang in het internationale strafrecht strafbaar moet worden gesteld. Die vraag valt uiteen in twee delen: onder welke categorie internationale misdrijven valt het gedrag (misdrijven tegen de menselijkheid, oorlogsmisdrijven of genocide (agressie wordt in dit proefschrift niet behandeld; zie p. 4, voetnoot 11)) en – voor zover nodig – valt het gedrag onder reeds binnen die categorie erkende misdrijven? Aan het eind van het hoofdstuk wordt per categorie internationaal misdrijf op overzichtelijke (en casuïstische) wijze dit deel van

het hoofdstuk samengevat (p. 183-184). In hoofdstuk 6 worden de resultaten van hoofdstuk 4 en 5 met elkaar vergeleken, door de criteria die in hoofdstuk 4 zijn geanalyseerd op het internationale niveau toe te passen. Hiermee hoopt Haenen een kruisbestuiving tussen beide niveaus te bereiken. De kruisbestuiving houdt onder andere in dat wordt bezien of de in hoofdstuk 4 geanalyseerde begrippen van betekenis zijn voor het internationale strafrecht. Die meerwaarde lijkt er slechts ten dele te zijn. Haenen geeft aan dat ‘harm’ en ‘wrong’ ook op internationaal niveau gelden. Zij gelden zelfs zo sterk dat proportionaliteit en subsidiariteit als begrenzers van strafbaarstelling veel minder op de voorgrond staan (de feiten zijn in het internationale strafrecht zo ernstig dat strafbaarstelling nauwelijks disproportioneel zal zijn, terwijl alternatieve oplossingen ontbreken of wel denkbaar zijn maar niet betekenen dat strafbaarstelling niet op zijn plaats is). Van kruisbestuiving lijkt volgens mij in beperkte mate sprake. Dat laat zich mede verklaren doordat criteria voor strafbaarstelling niet zijn ontwikkeld voor de meest ernstige delicten, maar juist voor die delicten waarvan men zich kan afvragen of strafbaarstelling voor de hand ligt. Dergelijke delicten vallen buiten het internationale strafrecht dat zich met de meest ernstige delicten bezighoudt en moet bezighouden (vergelijk Haenen, p. 186). Ik zie, alles overziend, dan ook niet zo snel een meerwaarde in een kruisbestuiving tussen nationaal en internationaal strafrecht ten aanzien van de vraag of gedrag strafbaar moet worden gesteld, tenzij men vindt dat het nationale strafrecht zich ook slechts met de ernstigste feiten zou moeten bezighouden. Interessanter vind ik de kruisbestuiving ten aanzien van de vraag *hoe* gedrag strafbaar moet worden gesteld. Met name de vraag of bepaald gedrag apart strafbaar zou moeten worden gesteld (een vraag van interne subsidiariteit) als het gedrag reeds onder een generieke strafbepaling valt, dient volgens Haenen uitdrukkelijk te worden gesteld en beantwoord. Maar ook de vraag onder welk type internationaal misdrijf de gedraging valt (ik zou dit de structuurvraag willen noemen), is interes-

sant en verdient in Nederland meer uitwerking dan nu gebeurt. Haenen heeft hier mijns inziens een belangrijk thema bij de hand, dat verder gaat dan alleen huwelijksdwang.

5. In deel III van het proefschrift (bestaande uit hoofdstuk 7, 8 en 9) wordt het geldend (en toekomstig) recht met betrekking tot huwelijksdwang beschreven en geanalyseerd. Voor Nederland zijn twee vragen relevant: dekken de huidige strafbaarstellingen de lading van een veelzijdig fenomeen als huwelijksdwang en is werkelijk sprake van een zogeheten geïntegreerde aanpak? De eerste vraag valt te begrijpen vanuit de centrale vraag want betreft de vraag hoe huwelijksdwang strafbaar moet worden gesteld. Haenen laat zien dat enkele bestaande strafbaarstellingen (art. 281, 284, 285, 285a en 285b Sr) relevant zijn voor de strafrechtelijke aanpak van huwelijksdwang, maar niet alle vormen van huwelijksdwang lijken te bestrijken. Dat roept de vraag op of niet toch een aparte strafbaarstelling wenselijk is. Daarop wordt in hoofdstuk 10 teruggekomen. Opgemerkt zij dat Haenen ten tijde van het schrijven van het proefschrift nog geen kennis had kunnen nemen van het inmiddels voorgestelde art. 285c Sr dat beoogt uitlokking tot huwelijksdwang strafbaar te stellen (wetsvoorstel 34039). Voor strafbaarstelling van dit gedrag pleit Haenen overigens niet. Dat roept vragen op, omdat de wetgever van oordeel is dat invoering van deze strafbepaling voortvloeit uit het ook door Haenen besproken verdrag inzake het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld. De tweede vraag valt te begrijpen vanuit de derde deelvraag, omdat daarin ook naar het civiele recht wordt verwezen, zij het tussen haakjes. Dat wekt de indruk dat hieraan niet zoveel aandacht zal worden besteed. Over het gehele boek bezien klopt dat, maar in hoofdstuk 7 beslaat het deel dat is gewijd aan het civiele recht meer pagina's (36) dan het deel dat aan het strafrecht is gewijd (22). Hoewel het deel over het civiele recht de moeite van het lezen waard is, wordt niet zonder meer duidelijk gemaakt waarom het civiele (huwelijks)recht zoveel aandacht krijgt. De relatie

met de centrale vraag van het proefschrift is niet heel duidelijk, tenzij we terugkeren naar de vraag of huwelijksdwang strafbaar moet worden gesteld. Maar dat is intussen toch een gepasseerd station?

De relatie met (criteria voor) strafbaarstelling wordt wat duidelijker wanneer het Engelse recht wordt besproken, omdat daarin civielrechtelijke maatregelen strafrechtelijk kunnen worden afgedwongen. Die mogelijkheid kennen wij in Nederland in het kader van huwelijksdwang niet. Het strafrechtelijk afdwingen van civielrechtelijke normen is vanuit de criteria voor strafbaarstelling interessant. Ligt het wel voor de hand om gedrag, dat kenmerkend via het civiele recht wordt gereguleerd, ook strafrechtelijk te handhaven? Past dat wel bij de idee dat strafrecht *ultimum remedium* is? Strafrechtelijke handhaving van civielrechtelijke normen wordt in de Engelse literatuur over strafbaarstelling vrij fel bestreden, niet alleen onder verwijzing naar de secundaire criteria voor strafbaarstelling, maar ook uit oogpunt van de primaire criteria, in het bijzonder de betekenis en reikwijdte van het begrip 'wrong'.³ Bezien vanuit de criteria voor strafbaarstelling zou kunnen worden gesteld dat wanneer een fenomeen reeds met behulp van een ander rechtsgebied wordt bestreden, moet worden gezien of elk aspect van het te bestrijden fenomeen onder het bereik van de strafwet moet worden gebracht. Op deze en andere relevante vragen gaat Haenen niet (expliciet) in. Mijns inziens nodigen de derde deelvraag van het proefschrift en de Engelse ontwikkelingen juist uit om de verhouding tussen rechtsgebieden in relatie tot criteria voor strafbaarstelling verder uit te werken. Dat Corstens hieraan al belangrijke woorden heeft gewijd,⁴ heeft verder onderzoek naar deze problematiek geenszins overbodig gemaakt.

De bespreking van rechtspraak van het Special Court for Sierra Leone in hoofdstuk 8 biedt een boeiend overzicht van de worsteling van dat gerecht met huwelijksdwang. De vraag waarvoor het zich gesteld zag was of huwelijksdwang valt onder een van de bestaande misdrijven tegen de menselijkheid of als een apart misdrijf tegen de menselijkheid moet

worden beschouwd. De taak bleek niet eenvoudig en heeft niet geleid tot een eenduidig antwoord. Het gerecht is verdeeld, net als de rechtswetenschap, zodat het laatste woord hierover nog niet is gezegd. De bespreking van rechtspraak van het Cambodja-tribunaal is kort, want door allerhande problemen heeft dat tribunaal nog geen inhoudelijke beslissingen gewezen. Ik heb mij afgevraagd wat het nut van het onderzoek naar Cambodja in het proefschrift van Haenen is geweest. Denkbaar is dat zij bij aanvang van het onderzoek heeft besloten Cambodja erbij te betrekken in de hoop dat het tribunaal met inhoudelijke beslissingen zou komen. Nu die zijn uitgebleven had het misschien voor de hand gelegen de passages over Cambodja te schrappen. De huwelijkspolitiek van de Rode Khmer leidde ertoe dat beide partners slachtoffer zijn van huwelijksdwang. Daarmee wijkt deze casus af van andere casus, waar telkens één van de huwelijkspartners (meestal de vrouw) slachtoffer is van huwelijksdwang. Het verschil tussen huwelijksdwang in Cambodja tijdens het regime van de Rode Khmer en huwelijksdwang in andere gevallen (zoals in Sierra Leone) helpen te bepalen welke vormen van huwelijksdwang bestaan en hoe een eventuele strafbaarstelling moet worden vormgegeven die verschillende vormen bestrijkt. Op die manier wordt voorkomen een beschrijving van huwelijksdwang te geven die wel erg is geënt op de ervaringen van één continent (Afrika). Dat is, ook gelet op de gevoeligheden die met betrekking tot het Internationaal Strafhof in sommige Afrikaanse landen bestaan en die onlangs weer aan de oppervlakte kwamen, een verklaarbare aanpak.

Hoofdstuk 9 biedt een vergelijking tussen Nederlands en Engels recht en tussen nationaal en internationaal recht. Opnieuw valt op dat relatief veel pagina's zijn gewijd aan het civiele recht. Het strafrecht komt er in dit hoofdstuk bekaaid vanaf (één pagina). De vergelijking met het internationale recht is ook summier. Dat de nadruk op het civiele recht ligt, valt wel te begrijpen (op dat niveau zijn de verschillen tussen Nederland en Engeland duidelijk). Ik verwijs echter naar hetgeen ik hier-

boven heb aangegeven. Het onderzoek biedt voldoende aanknopingspunten in vervolgonderzoek nader in te gaan op de vraag wat tot het civiele recht en wat tot het strafrecht moet behoren en waar overlap mag bestaan en waarom en hoe handhaving van normen in beide rechtsgebieden moet worden vormgegeven. Het ligt voor de hand (facetten van) bestuursrechtelijke handhaving daarbij te betrekken.

6. Deel IV is getiteld 'Analysis and conclusions' en bestaat uit één hoofdstuk (10). In dit hoofdstuk wordt duidelijk dat de vraag of huwelijksdwang strafbaar moet worden gesteld vrij eenvoudig positief kan worden beantwoord en dat de moeilijkste vraag is *hoe* huwelijksdwang strafbaar moet worden gesteld. Daarvoor maakt Haenen gebruik van de in hoofdstuk 4 ontwikkelde criteria voor strafbaarstelling die in haar optiek ook voor de vraag *hoe* huwelijksdwang strafbaar moet worden gesteld kunnen worden gebruikt. De uitwerking laat zien dat criteria voor strafbaarstelling niet allemaal in dezelfde mate kunnen worden toegepast bij het beantwoorden van de vraag *hoe* gedrag strafbaar wordt gesteld. Met name legaliteit en interne subsidiariteit blijken van belang. Haenen stelt dat huwelijksdwang schade toebrengt, in de vorm van schending van de persoonlijke autonomie, maar ook een gevaar voor schade oplevert, als gevolg van de onmogelijkheid om uit een gedwongen huwelijk te stappen en de ernstige psychologische impact die huwelijksdwang op slachtoffers kan hebben (p. 314). Die impact kan groter worden wanneer ook de culturele en sociale omstandigheden waaronder huwelijksdwang plaatsvindt in acht genomen worden. Die omstandigheden kunnen als dwang worden beschouwd, en zowel tot het sluiten van een huwelijk leiden, maar ook tot de situatie dat het slachtoffer ongewild gehuwd blijft. Volgens Haenen is een civielrechtelijke oplossing voor dit laatste probleem niet voorhanden, zodat een strafrechtelijke aanpak in de rede ligt. Ik begrijp die keuze niet helemaal, want waarom zou het civiele recht niet zo kunnen worden gewijzigd dat het slachtoffer eenvoudiger onder het huwelijk uit kan komen?

Daarbij vraag ik mij af of niet te veel van het strafrecht wordt verwacht. Haenen verdedigt de inzet van het strafrecht mede door de beperkte omschrijving van huwelijksdwang. Die omschrijving is door de ruime interpretatie van dwang echter toch dermate ruim dat de vraag is of het strafrecht niet de bekende olifant in de porseleinkast wordt. Haenen is zich hiervan bewust, maar ik zou willen benadrukken dat de aanpak van cultuur-geïnspireerde gedragingen een evenwichtige aanpak vergt van alle betrokkenen, waarbij niet meteen naar het zwaarste middel (het strafrecht) moet worden gegrepen, ook al wordt dat van alle kanten aangemoedigd (ook internationaal). Belangrijk is dat Haenen niet pleit voor een aparte strafbaarstelling van huwelijksdwang; zij meent dat, met een verdubbeling van het strafmaximum van art. 284 Sr, met de bestaande wetgeving kan worden volstaan. Het belangrijkste en meest overtuigende argument is dat de bestaande wetgeving verschillende vormen van huwelijksdwang 'dekt' (p. 324). Voor verhoging van het strafmaximum pleit misschien dat dwang op verschillende manieren kan plaatsvinden, maar een en ander moet ook in het licht van aanpalende strafbaarstellingen (naast art. 285a Sr waar Haenen naar verwijst) in Titel XVIII worden gezien. De omstandigheid dat dwang nogal ruim kan worden uitgelegd en ook het risico op schade onder het bereik van art. 284 Sr kan vallen, zou volgens mij een argument kunnen zijn om het strafmaximum niet al te zeer te verhogen. Met name iemand in de situatie van huwelijksdwang houden valt wellicht te kwalificeren als opzettelijk wederrechtelijk van de vrijheid beroofd houden (art. 282 Sr). Dat wordt met een hoog strafmaximum bedreigd. Verhoging van het strafmaximum in art. 284 Sr ligt ook hierom minder in de rede.

De concluderende opmerkingen over strafbaarstelling van huwelijksdwang in het internationale strafrecht, waarbij slechts strafbaar moet worden gesteld het resultaat van huwelijksdwang, niet het huwelijk zelf (p. 356), zijn mijns inziens overtuigend, al moet ik afgaan op mijn gelimiteerde kennis van het internationale strafrecht. Huwelijksdwang als zodanig vormt geen mis-

drijf tegen de menselijkheid, oorlogsmisdrijf of genocide. Gelet op het legaliteitsbeginsel vormt huwelijksdwang namelijk geen handeling die vergelijkbaar is met de onmenselijke handelingen die in het Statuut van Rome worden genoemd. Evenmin is huwelijksdwang te beschouwen als een ernstige schending van een regel van humanitair oorlogsrecht. Ook van genocide is geen sprake. De handelingen die volgen op huwelijksdwang vallen echter wel onder het bereik van het Statuut van Rome. Haenen merkt op dat de gevolgen van huwelijksdwang kunnen worden aangeduid als (seksuele) slavernij. Op de vervolging en berechting daarvan zal het Internationaal Strafhof zich moeten richten. De vraag is echter of hiermee ook recht wordt gedaan aan de Cambodjaanse variant van huwelijksdwang.

7. Nog twee opmerkingen voordat ik deze recensie afrond. De auteur schrijft semigestructureerde interviews te hebben gehouden met enkele sleutelpersonen (p. 6). Welke vragen zijn gesteld, of en op welke wijze de antwoorden zijn verwerkt in het proefschrift en in hoeverre de auteur voldoende ervaring heeft met het afnemen van dergelijke interviews wordt niet vermeld. Ik heb er geen enkel bezwaar tegen als aan de basis van een juridisch proefschrift mede sociaalwetenschappelijk onderzoek ligt, maar het verdient aanbeveling dergelijk onderzoek duidelijker in te bedden in het verslag van het onderzoek. Een tweede opmerking betreft de voetnoten en de literatuurlijst. In de voetnoten staan veel meer bronnen dan in de literatuurlijst zijn vermeld. Wellicht bestaat hiervoor een eenvoudige verklaring. De auteur had er dan goed aan gedaan die verklaring in haar proefschrift op te nemen.

8. Met dit proefschrift heeft Haenen getoond op verschillende borden te kunnen schaken. Vrij moeiteloos heeft zij de civielrechtelijke, strafrechtelijke en internationaalrechtelijke dimensie van huwelijksdwang geanalyseerd. Haenen toont zich hier een klassiek juriste, die van diverse markten thuis is, wat ik zonder meer als een pre zou willen beschouwen. Niet onvermeld moet worden gelaten dat zij ook (veelvuldig) ge-

bruik heeft gemaakt van niet-juridische (historische, antropologische en sociaalpsychologische) literatuur. Dat zij een en ander in een proefschrift van iets meer dan 400 pagina's heeft weten samen te brengen en dat – gelet op haar cv – in betrekkelijk korte tijd heeft afgerond, verdient positieve vermelding. Ook heb ik waardering voor de inhoud. Ondanks de vragen en kanttekeningen die ik in het voorgaande heb gesteld en geplaatst, heeft Haenen een mooie bijdrage geleverd aan het debat over de aanpak van huwelijksdwang. Anders dan velen misschien hadden verwacht, concludeert zij dat huwelijksdwang niet apart strafbaar moet worden gesteld. Daarmee toont Haenen zich ook een onafhankelijk juriste. Daar kunnen we er in deze tijd niet genoeg van hebben.

*J.M. ten Voorde*⁵
Leiden, februari 2015

-
1. Zie bijv. J. Doomen & R. Kotting, 'Gearrangeerde en geforceerde Turkse huwelijken', *NJB* 1983, p. 1409-1415.
 2. Vgl. V.C. Geeraets, 'Vereniging in straf', *RMThemis* 2007, afl. 6, p. 260-265.
 3. Zie o.a. R.A. Duff, 'Perversions and Subversions of the Criminal Law', in: R.A. Duff e.a. (red.), *The Boundaries of the Criminal Law*, Oxford: Oxford University Press 2010, p. 88-112.
 4. G.J.M. Corstens, 'Civielrechtelijke, administratiefrechtelijke of strafrechtelijke rechtshandhaving', in: *Handelingen Nederlandse Juristen-Vereeniging*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1984, p. 1-126.
 5. **Prof. mr. J.M. ten Voorde is werkzaam aan de Universiteit Leiden en de Rijksuniversiteit Groningen.**